

УРБАНІСТИЧНИЙ ДИСКУРС В УКРАЇНСЬКІЙ ДИТЯЧІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Олена Міщенко

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

У статті йдеться про важливі проблеми особливостей художньої реалізації урбаністичного дискурсу в дитячій літературі 60-х років ХХ ст., урбаністичні колізії, пов'язані з антитестичністю тематики творів та ідеологічних концепцій, які автори перейняли від своїх літературних попередників.

Ключові слова: дискурс; урбаністичний; колізії; міф; дитяча література; психологізм.

Одним із найцікавіших аспектів вивчення української дитячої літератури є реалізація урбаністичної тематики, досить дражлива і неоднозначна для української літератури проблема. Тому дослідження цього сегменту національного літературного простору надзвичайно актуальне, зважаючи на досить однобокий та несистемний підхід до аналізу урбаністичних мотивів у національній літературі. До того ж, з аспектом урбаністики пов'язаний у національній культурі деякий стереотип рецепції.

Йдеться про те, що традиційно замкнена на селянській тематиці українська література дуже неохоче зверталась до міських мотивів, традиційно вирішуючи їх лише в деякому ідейно-смісловому ключі. Тим самим поступово витворився певний міф про місто як осередок усіх людських страждань і повну протилежність ідеалізованому селу з його вічними моральними чеснотами, духовними константами та патріархальними (у кращому значенні цього слова) традиціями.

І це стосується так само літератури для дітей, оскільки вона віддзеркалює такі самі процеси, як і література "доросла".

Особливо цікавими є процеси, що відбувались у дитячій літературі ХХ ст., оскільки урбаністичний дискурс та його реалізацію в художніх текстах літератури для дітей та юнацтва значною мірою коригували в межах різних стильових систем, художніх шкіл та напрямів. Особливо цікавими в цьому сенсі були 60–80-ті роки, коли багато творів дитячої літератури стали своєрідною нішею для стильової, смислової та психологічної опозиційності тим процесам, що нищили підвалини національної культури в межах домінування мертвонародженого концепту соціалістичного реалізму.

Проте дитяча література має одну характерну особливість. "Високе покликання дитячого письменника невідривне від таланту педагога. Бо той, хто пише для дітей, неминуче несе їм пізнання нового, сприяє у виробленні поглядів на життя, на світ, впливає, інколи, вирішальним чином, на формування ідейних, світоглядних переконань, моралі, етики юних читачів, прищеплює художні смаки. Іншими словами кажучи – виховує людину", – з цими словами знаного педагога-методиста, літературознавця не можна не погодитись [3, с. 48]. Цю думку потвердив і письменник Віктор Близнець: "Педагог і дитячий письменник – для мене щось нероздільне, духовно ціле і злите" [5, с. 3]. А літературний твір для дітей тільки тоді й досягає мети, коли він навчає розумно, весело, виховує без нав'язування,

непомітно, силою й красою художнього образу, коли герої його живуть і діють як повнокровні характери, а не сухі схеми.

Отже, ті ідеали, які плекали знамениті шістдесятники, саме тому виконали свою функцію у творах для дітей зазначеного періоду, що письменникам вдалося прищепити ці ідеали своїм читачам.

Серед дитячих письменників, які втілювали ідеали шістдесятництва в дитячій літературі – Віктор Близнець, Григорій Тютюнник, Євген Гуцало, Ліна Костенко, Ірина Жиленко та багато інших. Ми спробуємо проаналізувати художні реалії та форми функціонування урбаністичного дискурсу в межах поетичних і прозових творів, визначити особливості рецепції цього дискурсу, його пре- і постпозиції в розвитку.

Українська дитяча література зберегла, по суті, ті ж самі ідейні пріоритети, що й “доросла”. Щодо урбаністичного дискурсу, то очевидним є те, що в рамках міста герої страждають, переживають духовну та емоційну, психологічну і навіть фізіологічну скруту (В. Близнець “Звук павутинки”, образ вченого-атомника Адама). Натомість душевне сум’яття, розчарування і відчай вони тамують на природі, у селі, змальовуючи яке, автори намагаються дібрати найтепліші настроєві фарби, неповторні художні засоби. За цим – глибока переконаність у тому, що першоосновою життя є те праматірнє побутування серед природи і певного кодексу морально-етичних реалій, що побутують і в українському селі.

Саме у стосунках з Адамом відбувається процес змужніння хлопчика. Автор так органічно перевтілюється у свого персонажа, і показує, як маленький герой входить у великий світ, як відкриває для себе його таємниці. І ви бачите, як величезний, вічний і прекрасний світ входить у душу дитини, як поступово дозрівають у душі хлопчика почуття, як снуються його чисті й світлі думки, як, по суті, формується характер цього маленького мрійника й фантазера.

Для того, мабуть, щоб змужніла його чула дитяча душа, і зустрів він Адама, прекрасну людину, що, окрім світу природи, демонструє малому і світ людей. Цей світ може бути жорстоким і прекрасним, добрим і злим, чесним і підлим. Але Льонь ці пощастило. Він зустрів справжню Людину, яка навчала його правди, мужності, відвертості, мудрості. Адам просто й відверто сказав своєму маленькому другові: “Я приїхав сюди ... помирать”. І Льонька має витримати екзамени на зрілість, не лише попрощатися зі своїм прекрасним другом, не лише пережити холодний дотик смерті серед незмірного буяння барв життя, а й не зрадити цієї дружби, зберегти ті духовні цінності, які встиг передати йому дивний чоловік, що хотів створити для людей друге сонце...

А все тому, що це був таки дивовижний дорослий. Адже він умів бачити те, чого дорослі, зазвичай, не зауважують! Пригадаймо слова Льоньки: “Бо в старших так: бачить листок і каже – листок. І не знає, що той листок може бути чим завгодно: на воді – човном, у повітрі – птахом, а на грудях – орденом...” [1, с. 35]. І саме тоді, коли Льонька все-все зрозумів про Адама, тоді й ми зрозуміли, що хлопчик опинився на порозі дорослого життя. Його чарівне дитинство буде з ним завжди, бо хіба можна забути Сопуху і Бумса, Вишневі Пушинки та інших героїв, народжених власною уявою? Але й малим його вже не можна назвати, бо за плечима у хлопця – справжній життєвий досвід... Саме Адамові, що незважаючи на очевидний трагізм власної долі, зберіг тепло душі, лагідну розважливість, романтичність натури, людяність, автор довіряє найскладніше завдання – формування характеру маленького друга Льоньки. Саме ці якості намагався він прищепити хлопчиківі. Тому навіть коли Адама поховали, здається, що трагедії не відбулося. Маленький, романтичний, лагідний, щирий, чесний і людяний Льонька став його продовженням. Він, і це очевидно, виросте справжньою людиною, гідною свого першого справжнього друга. І завжди

зможе сказати, як герой казки прекрасного французького письменника Антуана де Сент-Екзюпері: “Звідки я? Я з свого дитинства...” [4, с. 48].

Утім, на противагу Льонці, Адам – людина міста. Там, у незнайомих кам’яних нетрях страждають, хворіють чудові люди. А відпочинок, навіть вічний спочинок можливий лише тут, на лоні природи, де природні не лише почуття й переживання, де природне саме побутування людини. Шістдесятники знову повернулись до традиційного образу “міста-пастки”, “міста-потвори”, яке непристосоване для життя гармонійної людини.

Це видно не лише у творчості Віктора Близнеця й, скажімо, у творчості Є. Гуцала. Гуцало, на противагу В. Близнецеві, не розмежовує так жорстко урбаністичного і сільського, “природного” простору. Натомість саме через сюжетні колізії, через тонке нюансування станів персонажів він передає антисвіт міста у свідомості людини, яка гармонізується і психологічно, і ментально лише в середовищі, наближеному до природного. В оповіданні “Олень Август” автор показує примхливі гримаси міського життя, в якому переважають суто урбаністичні реалії: кінотиробництво і все з ним пов’язане, міський транспорт, специфічні пейзажі тощо. Натомість душевне сум’яття повгамовується лише мрією, що перебуває в тісній сув’язі з природою. Вкотре місто руйнує, тисне на психологію і маленької, і, до речі, дорослої людини, нівечить її, калічить.

Більш органічними є міські мотиви у творах для дітей Ліни Костенко та Ірини Жиленко. У їхніх творах образ міста втрачає монстроподібне обличчя, навіть на рівні художніх засобів змінюється палітра зображення, демонструючи можливість порозуміння людини і мегаполісу, а особливо дитини і мегаполісу.

Одним із найцікавіших творів є поезія Ірини Жиленко “Жар-птиця”. Уже назва цієї казкової істоти налаштує на якусь чарівність, загадковість, зустріч із прекрасним і феєричним. Казку про це неповторне створіння мають усі народи світу, бо кожна людина над усе прагне зустрічі з мрією, до якої можна навіть торкнутися, кожен бажає жити серед дивовижної краси, яка долає сірість та морок будня.

Саме така Жар-птиця ожила під пером Ірини Жиленко. І від помаху її крила людям ставало сонячно на душі. Тим людям, що спроможні розуміти прекрасне, в яких душа завжди відкрита для казки, для захоплення.

Вона була людям дуже потрібна, бо від її сяйва розквітали усмішками обличчя, оживала улюблена столиця, засніжена й посмутніла.

Тільки не всім потрібне свято й краса в цьому житті. Завжди знайдеться хтось, хто її не розуміє, а через те й не бажає бачити. Завжди знайдеться хтось, хто захоче зіпсувати людям свято, стерти усмішки з облич, змусити замовкнути щирий і дзвінкий дитячий сміх. Так-так, не сумнівайтесь, – і радіти, і робити когось щасливим, і щомиті життя знаходити щось невимовно прекрасне, – то велика наука! Тому значно легше завжди бути незадоволеним, усе лаяти й зневажати, намагатись свою неоковирність видати за добродійність, а свою лють – за добру пораду.

У цьому творі Ірини Жиленко образи виразно поділяються на два протилежні табори. В одному з них – мудра й захоплена лірична оповідачка, що безмежно любить своє рідне місто і завжди має відкрите для краси й любові серце. Поряд з нею – унікальна жінка, її сусідка, що може тримати вдома Жар-птицю. Це просто якась сучасна чарівниця, що ходить поряд з нами щодня, усміхається нам, однак, знає щось таке таємниче, загадкове, що не можна навіть описати словами. Це дуже важливий персонаж. Поетеса разом зі своєю ліричною героїнею розповіла нам про те, що серед нас живуть дивовижні люди, яким під силу те, чого не може зробити ніхто інший.

А з іншого боку (і поетеса це блискуче відтворила) почувся заздрісний лемент лютих ворон, що не могли бачити поряд із собою когось красивішого, яскравішого,

мудрішого. І так само за один вигляд і за добро, за сонячність, яку несла людям Жар-птиця, зненавиділа її трьохсотлітня гава, потворне і зле створіння, якому не дано зрозуміти велич справжньої краси.

У цій поезії багато такого, що пов'язує її сюжет зі щоденною реальністю дитячого життя, тому все, що описала авторка, здається так само безсумнівно реальним. Образи твору надзвичайно виразні, яскраво індивідуалізовані, наділені тільки їм властивими характеристиками. Мабуть, поетеса мала на меті навчити читачів розрізняти в житті тих, хто радісно усміхається до розкриленої в небі веселки Жар-птиці й тих, хто злісно шипить услід щасливий усмішці, сяючим очам, грайливому сміхові.

Ірина Жиленко не застосовує надто складних образних засобів, натомість звичні епітети та порівняння (казкова столиця, чудесна Жар-птиця, старезна гава, птаха екзотична тощо) надають творові легкості, прозорості, виразності думки. Окрім того, форма поезії – довірливий, відкритий, широкий діалог із читачем. Авторка досягає напрочуд емоційного спілкування, коли читач стає немовби безпосереднім учасником зображуваних подій. І образ Жар-птиці настільки зримий, а “домашність” інтонацій настільки очевидна, що мимоволі здається, ніби це й твоя сусідка, ніби можна подзвонити в сусідні двері й побачити в ліжку дивного птаха із перев'язаним горлом.

І на душі стає тепло-тепло, і мимоволі шукаєш у небі сонячного відблиску пташиних крил, і вже точно знаєш, що безсило кричатимуть тобі услід ворони, коли ти відкриєш обійми для казки, для щастя, для життя!

Подібна виразна “окриленість” урбаністичного тексту виокремлює дитячу творчість Ірини Жиленко з-поміж масиву дитячої літератури, в якій духовне осердя людського життя все ж пов'язане з селом, на думку авторів цих творів, немовби праматірньою стихією, єдино органічною для людського буття.

Проте не слід думати, що Ірина Жиленко радикально “змістила” акценти в бінарних опозиціях “село – місто”. Варто лише звернутись до її відвертих зізнань, як одразу вимальовується стала концепція “міста з його розчаруваннями” і “села з його повсякчасною ідилією”: “Кожен двір був – величезний, незвіданий світ. І таких дворів у кварталі (від Ботсаду до вул. Паньківської) було шість або й сім. Тепер натомість стоїть один здоровенний кухонний стіл. Один на весь квартал. І все так просто, і ніяких тайн. Спрощення зовнішнє і внутрішнє...”

І навіть той, хто вже давно забув, як і вила звуться українською мовою, перехиливши чарку, затягував “Розпрягайте, хлопці, коні!” Бабуся і дід розмовляли українською, гарною, соковитою мовою Черкащини. Вони жили селом і говорили тільки про село, з якого їх вирвала трагедія розкуркулення і заслання. Мама розмовляла то так, то сяк. Мене віддали до російської школи. Школи я не любила. Досі згадую педагогів, як застигли в соцдогмах постаті, вирізані з картону. Але Бог любив майбутню поетку і послав їй чудесного педагога і душевну людину – вчительку української мови та літератури – Діну Іванівну Попель. Їй я завдячую своєю україномовністю і всім своїм українством. Їй. А ще дідові з бабою. А ще – селу Спецівка на Черкащині, де я літувала майже до дорослого віку. Село, яке теж було для мене, маленької, своєрідним прихистком, кутом, в який я ховалась од прикрої і сірої реальності. Яка це була розкіш, яка зимова радість – засинати на старому дивані під грубкою і мріяти, мріяти – до очамріння – про літо в Спецівці. І писати вірші. Українською мовою. Вірші, з яких кпили однокласники і знизували плечима педагоги” [2, с. 18–19].

Ірина Жиленко, фактично, пояснила феномен специфіки урбаністичного дискурсу в українській літературі, і не лише дитячій. Саме з селом у свідомості українців пов'язувалась проблема національної ідентичності, національного самоусвідомлення. Тому місто викликало настороженість, відторгнення, неприйняття саме через

відсутність для національно свідомого громадянина реалізувати свої національні інтенції.

Дитяча література відрізняється тим, що урбаністичний дискурс у ній немовби дещо приглушений, можна говорити про його функціонування в підтекстах творів. Причиною цього є цілком природна відсутність у дитячій літературі глобальних філософських міркувань, висновків, узагальнень. У жодному разі у творі дитячої літератури неможливі філософські колізії на рівні романів “Місто” Валер’яна Підмогильного чи Романа Іваничука. Філософські висновки існують у сенсі літературознавчих досліджень тих чи тих текстів дитячої літератури, натомість безпосередній реципієнт цих текстів, читач дитина чи підліток мусить зробити для себе висновки передусім морально-етичного, деколи суто житейського характеру.

Нова генерація митців в українській літературі, до якої належали передусім і шістдесятники, запропонувала свою концепцію людини і світу. Проте для української літератури, попри новації в естетичному і духовному просторі, принциповими в сенсі ідейно-художніх побудов залишались виразно розмежовані проєкції “село” – “місто”.

Загалом проблема урбаністичного дискурсу української літератури ХХ століття взагалі та поезії зокрема – предмет для глибокого і вдумливого осмислення, на шляху до якого зроблено хіба що перші неспіліві кроки.

1. *Близнець В.* Звук павутинки. К., 1970.
2. *Жиленко І.* Не розбийте мій ліхтар // Жиленко І. Євангеліє від ластівки. Харків, 2000.
3. *Неділько В.* Посол великої країни казок // Література. Діти. Час. К., 1986. Вип. 11.
4. *Сент-Екзюпері А.* Маленький принц. К., 1968. 5. Складний підліток у школі // Літературна Україна. 1978. 30 червня.

THE TOWN DISCOURSE IN UKRAINIAN LITERATURE FOR CHILDREN

Olena Mishenko

The article focuses on the key issues concerning certain peculiarities of the urbanistic discourse realization in Ukrainian children’s literature of the 1960s. The investigation of this segment of national literature is quite significant in view of a rather one-sided and unsystematic approach to the analysis of urbanistic motifs in Ukrainian literature, the subject matter of which was traditionally connected with rural themes. Consequently, the myth was being established in the popular consciousness according to which the town was a principal source of human sufferings in contrast to an idealized village with its eternal good morals, deeply spiritual values and patriarchal traditions. In contrast, the urbanistic discourse in children’s literature is not so distinctly expressed. Perhaps, it has some unspoken functional implications. The reason for that is obvious – it is not only natural that there are no global philosophical statements, conclusions or generalizations since direct recipients of such texts are children or adolescents who have to draw important ethical conclusions. A new generation of writers in Ukraine has introduced modern concepts of a human being and the world. However, in spite of innovations in ethical and spiritual contexts, the ‘rural’ – ‘urban’ divide is still important from the ideological and artistic points of view.

Key words: discourse; urbanistic; collisions; a myth; children’s literature; psychologism.